

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

BULLETIN

Van tuinpaviljoen naar koepelkamer

Geschiedenis en ontwikkeling van de Utrechtse Maliebaan

Patricia Debie

Op verzoek van de Universiteit van Utrecht koopt de Utrechtse Vroedschap op 9 februari 1637 een lange strook grond aan voor de aanleg van een maliebaan als recreatief tijdverdrijf voor haar studenten. Het maliespel, ook wel genaamd *paille maille*, was een balspel dat in de buitenlucht werd gespeeld op een zogenaamde maliebaan. Dit spel werd voor het eerst in de zestiende eeuw aan het Franse Hof beoefend. In ons land werd het een eeuw later een geliefd spel onder aanzienlijke burgers.¹ De speelbaan werd met houten schotten afgezet om de bal in het speelveld te houden en werd meestal net buiten de stad aangelegd als brede kaarsrechte laan, waardoor hij een lineair stedelijk wandelpark vormde (afb. 1).

Maliebanen zijn in meerdere grote steden over de hele wereld aangelegd. Hamburg, Londen en Washington hadden ieder een

eigen maliebaan. Sommige maliebanen hebben hun monumentale karakter behouden en zijn nog duidelijk herkenbaar, zoals we in Utrecht zien. Andere, zoals Leiden, zijn enkel nog te herkennen in de benaming of zijn zoals in Amsterdam hun groene en monumentale karakter kwijt geraakt.²

In Utrecht werd in 1637 een speelbaan aangelegd op de voormalige gronden van de dertiende-eeuwse St. Stevensabdij Altwijk. Dit klooster, ook wel genaamd Oudwijk, kwam als gevolg van de reformatie in 1584 voor verkoop beschikbaar. Grote delen van de landerijen van kerken en kloosters werden in de zestiende eeuw verpacht als tuindersgrond en warmoezeniershoven. Deze nutsgronden zorgden voor de groentebevoorrading van de stad.³ Het Oudwijkerveld was dan ook een bekend hoveniersgebied aan de zuidkant van Utrecht.⁴ Om de drukte, het lawaai en de

Afb. 1. Zicht op de Utrechtse Maliebaan vanuit het zuiden, met links het Maliehuis. Fotoreproductie van een tekening van Herman Säfleven uit ca.1660 (Het Utrechts Archief, inv.nr. 35543. De originele tekening bevindt zich in de collectie van het Koninklijk Huisarchief, Den Haag, inv.nr. MCS/350)

stank van de stad te ontvluchten waren deze tuindersgronden aantrekkelijk voor welgestelde burgers, hoogleraren, kooplieden en renteniers om hier een zomerverblijf te stichten. Een dergelijk zomerverblijf wordt een pleziertuin, lusttuin of speeltuin genoemd.⁵ Aanvankelijk waren deze pleziertuinen met een houten optrekje ingericht, later groeiden ze uit tot comfortabele tuinpaviljoens en koepels en zelfs tot complete kleine buitenplaatsen. Dit was een ontwikkeling die ook in Amsterdam, Haarlem, Den Haag en Leiden voorkwam. In Leiden werd in 1561 over het grondgebied direct buiten de stadwal vermeld dat 'zeeckere speculatie-thuintjes die nyet verhuurt en (...) worden tot recreatie ende syn gelegen buyten de zyldoor'.⁶ Deze explosieve toename van tuinenbezit bereikte in de tweede helft van de zeventiende eeuw haar hoogtepunt en zou tot in de negentiende eeuw voortduren.⁷ De royaal opgezette maliebanen waren door hun ligging net buiten de stadspoorten een geliefde locatie om speel- en lusttuinen bij te stichten.

Van warmoezeniershoven naar speeltuinen

Zoals de rijke lakenfabrikant Pieter de la Court (1618-1685) beschreef in zijn boek *Bijzondere aenmerkingen over het aenleggen van pragtige en gemeene landhuizen, lusthoven, plantagien en aenklevende cieraeden* diende de stedeling te genieten van 'het schone landleven met haar schone zuivere lucht' en waren de lusthoven de beste plaatsen voor een 'lusthuisje'.⁸ Dit 'buitenleven' werd een cultureel begrip dat niet alleen leefde bij de vorsten en de adel. Het was juist de burgerij die tuinhuisen binnen, vlak bij en ver weg van de stad bezat. Beïnvloed door aristocratische voorbeelden waren deze koepels een uiting van de burgerlijke smaak en kregen een diverse verschijningsvorm.

Op de overgangsgebieden tussen stad en land ontstonden rond de uitvals(vaar)wegen naar de stad naast herbergen, kroegjes en kloosters zodoende ook speel- en lusttuinen met tuinpaviljoens. Deze tuinen waren niet alleen een speculatieve investering voor welgestelde burgers, maar waren ook een eenvoudig buitenverblijf voor de burgerij.⁹ Koepels waren een symbool voor welstand, weelde en opzettelijke verspilling. Zij waren, ondanks het private karakter, uitkijkpost en blikvanger in één, door de open ramen en de plaatsing aan een weg.¹⁰ De tuinpaviljoens en koepels markeerden de hoek van de erfafscheiding of vormden in de buurt van het toegangshek een onderbreking in de muur.

Sommigen speeltuinen werden voorzien van een klein tuinpaviljoen voor een comfortabel verblijf. Zo vermelden verscheidene verkoopakten uit de zeventiende en achttiende eeuw ook aan de Utrechtse Maliebaan de aanwezigheid van deze kleine bouwwerken op de lusttuinen.¹¹

Meerdere auteurs beschrijven de bijzondere positie van de koepel als kleinschalig bouwwerk in de tuinkunst, en het verband met het oorspronkelijke tuinpaviljoen: de begroeide 'groene' lustpriëlen of kabinetten met loden daken.¹² H.J.M. van der Wijk legt zelfs een verband tussen de tuinpaviljoens en de nabij de steden ontstane kleine eenvoudige hofsteden, die de oorsprong vormen van de grote achttiende en negentiende-eeuwse buiten-

Afb. 2. Hoveniers aan het werk voor een tuinpaviljoen aan de Maliebaan, 1857-1859 (Het Utrechts Archief, inv.nr. 122419)

plaats.¹³ De koepel kan beschouwd worden als uitkijkpunt van het lusthof en wordt als vrijstaand sierelement in de tuin geplaatst. De bestaande literatuur over tuinpaviljoens en koepels schetst een classificering in bouwtype die vooral gekoppeld wordt aan de zichtlocatie. De koepel als miniatuurweergave van de ideale klassieke architectuur en de mogelijke invloed van de koepel op latere bouwstijlen wordt in de bestaande literatuur echter onvoldoende belicht (afb. 2).

Maliebanen in Nederland

De aanleg van maliebanen vond voornamelijk plaats in de grote steden, waar deze brede, rechte met bomen beplante lanen een geliefde wandelplaats waren voor de burgerij.

De eerste speelbaan werd in 1606 in Den Haag aangelegd en was 290 roeden (1073 meter) lang en 200 meter breed. Deze baan was onderdeel van het Haagse Bosch, dat was ingericht als zeventiende-eeuws sportcomplex compleet met exercitieterrinen, en stond bekend als het Malieveld. De Haagse maliebaan en de exercitieterrinen werden als gevolg van een oostelijke stadsuitbreiding een eeuw later, een stuk ingekort. De fraaie bomenlaan van deze maliebaan is in de Boorstraat nog herkenbaar.¹⁴ De eerste Leidse maliebaan lag sinds het begin van de zeventiende eeuw buiten de Rijnsburgerpoort. Dit gaf echter problemen voor de verdere aanleg en verbetering van de vestingwerken. Zodoende werd de maliebaan in 1637 verplaatst naar een locatie aan de Haagse Vaart, net buiten de Wittepoort. Deze locatie van 400 meter lang was uitermate geschikt voor de aanleg van de kaarsrechte speelbaan.¹⁵ De baan was vanuit de stad goed bereikbaar en leende zich daardoor bij uitstek voor de aanleg van speel-

en lusttuinen. De aanleg aan de Haagse Vaart bood voor de Leidenaar ook een bijkomend voordeel omdat deze stedeling, vanwege de daarmee samenhangende levendigheid en de gezonde buitenlucht, de voorkeur gaf aan speeltuinen die aan een stads-singel lagen.¹⁶ Op een afbeelding van de Haagse Vaart zien we een dubbele bomenrij met daarachter speeltuinen met koepels, die een bijzonder fraai uitzicht hadden, zowel op het speelterrein als op de vaart.

De Utrechtse speelbaan werd in 1637 aan weerszijden royaal met vier rijen laanbomen aangelegd, en wordt door verschillende bronnen als mooiste speelbaan genoemd.¹⁷ De laan was geïnspireerd op de maliebaan in Den Haag die door een speciale plan-commissie was bezocht. Verschillende speelbanen werden door deze commissie beoordeeld om de juiste ontwerpuitgangspunten voor een Utrechtse speelbaan te kunnen bepalen.¹⁸

Het vierkantverband van de geplante bomen dat aan beide zijden in de Utrechtse Maliebaan was toegepast, verwijst naar de principes van Scamozzi. Hoewel dit ontwerptractaat pas in 1661 in Amsterdam van het 'Italiaens overgeset' was uitgegeven, werden deze ontwerpprincipes al bij de aanleg van de Utrechtse Maliebaan toegepast. De adviezen uit hoofdstuk XXII getiteld *Van de wegen die een mesche op 't Landt aen de Gebouwen leydt ende van de Voor-hoven, Thuynen, Lust-hoven en andere dingehene, tot het ghebruyck der selver*, zijn herkenbaar in de inrichting van deze Maliebaan. Scamozzi beschrijft onder andere dat de wegen 'lanck en heel recht zijn omdat ze eerstelijck schoon in 't ghesichte staen, maar vooral datze een ghestadelijck, breedte en wijde ghesicht soudon hebben om beter te wijcken die komen en gaen'.¹⁹ Dit vierkantverband was overal in Europa zeer geliefd en wordt nadien vooral volgens Dézallier d'Argenville (1680–1765) toegepast 'omdat het een regelmatigere breedte van erdoorheen lopende wegen toestaat'.²⁰ Deze Franse schrijver is advocaat van het Parijse parlement en secretaris van de koning die in 1709 de ideeën van tuinarchitect André le Notre (1615–1680) vastlegde in het in Parijs gepubliceerde tractaat *La théorie et La pratique du jardinage*. Deze hoogstaande architectonische inrichtingsprincipes die bij de Utrechtse Maliebaan waren toegepast waren zodoende statusverhogend voor de stad Utrecht.

De Utrechtse maliebaan was 200 roeden (753 meter) lang en werd in 1767 zelfs nog in noordelijke richting verlengd tot aan de Biltse Grift met de zogenaamde Nieuwe Baan. Aan beide zijden zijn speel- en lusttuinen met koepels en tuinpaviljoens. Vanwege het uitzicht op deze mooie laan zijn de koepels over de rooilijn heen gebouwd en bepalen daarmee de belangrijkste Utrechtse karakteristiek. De speelbaan werd in 1811 afgebroken omdat het maliespel minder populair was geworden, waarna de baan voor harddraverijen en blindlopen werd gebruikt. Uiteindelijk werd de baan voor militaire exercities gebruikt en kreeg zij een belangrijke verkeersfunctie. De Maliebaan blijft echter aantrekkelijk als woongebied vanwege het monumentale karakter van de royale laanstructuur.²¹

Amsterdam had een speelbaan van 173 roeden (636 meter) lang met aan weerszijden geschoren laanbomen en werd door dichter Tysens 'de parel van Meer' genoemd. Deze baan die omstreeks 1650 in de droogmakerij Watergraafmeer was aangelegd, lag vrij ver van de stad af. Mogelijk was dit de reden voor de snelle

afbraak in 1795.²² De droogmakerij was een geliefde locatie voor rijke Amsterdamse kooplieden die hier hun luthoven bouwden. De rechte baan paste heel goed in de rechtlijnige verkavelingsstructuur van de polder. Het is vooral opmerkelijk dat deze speelbaan aan de achteruitgang van de grote voorname buitens van de Kruisweg was gesitueerd. Aan de andere zijde van de baan waren kleinere speeltuinen gelegen. De beschikbare prenten tonen koepels passend bij de statige buitens van de Kruisweg, zoals de koepel van buitenplaats 'Vryheit Blyheit' die de beëindiging van een loofgang vormde.

Een inventarisatie van tuinpaviljoens en koepels aan de Utrechtse Maliebaan

Tekeningen uit de zestiende eeuw geven een goed beeld van het gebied waar de Maliebaan zou worden aangelegd. Frans Hogenberg heeft in 1569–1572 het klooster Altwijck te midden van landerijen afgebeeld.²³ Het bolwerk Lepenburg is nog niet aangelegd. Van tuinen met bouwwerken is nog geen sprake.

In 1649–1652 werd *Het Tooneel der steden* uitgegeven waarin de nieuwe vestinggracht met de voltooide bolwerken Wolverburg, Lucasbolwerk en Lepenburg door Johan Blaeu werd opgetekend op de stadplattegrond van Utrecht.²⁴ De Maliebaan is met haar royale bomenlaan op deze kaart prominent ingetekend, met aan weerszijden circa 40 tuinen met zes bouwwerkjes waaronder het Maliehuis, de herberg waar de spelattributen verhuurd werden. Uiteraard geeft dit niet een reële weergave van de werkelijkheid, omdat niet de gehele baan is getekend. Zij geeft wel inzicht in het landelijke karakter en de minimale bebouwing die in deze periode aanwezig was. Ook is er op deze kaart al een verschil aangegeven tussen lusttuinen, nuttuinen en boomgaarden die in deze tijd ook als siertuin werden beschouwd.

De kaart van Cornelis Specht uit 1695 toont een uitbreiding naar circa 33 bouwwerken waarvan er 22 direct aan de Maliebaan staan.

De plankaat *Caarte van de Maliebaan en Omliggende Landen* van D. Kuyper uit 1784 geeft een beeld van de nieuwe verbinding tussen de verlengde Maliebaan met de Biltstraat. Op deze kaart zijn 39 speeltuinen met 57 bouwwerken weergegeven waarvan er 37 mogelijk als koepel of tuinpaviljoen gezien kunnen worden.²⁵

Het kadastrale Verzamelplan uit 1811–1832 geeft ons voor het eerst een goed beeld van de situering van de koepels aan de Maliebaan.²⁶ Direct aan de baan liggen 57 bouwwerken waarvan er 42, gezien hun grootte, als tuinpaviljoen of koepel beschouwd kunnen worden. De andere bouwwerken zijn beduidend groter en worden vermeld als kleine buitenplaats of werden gebruikt als sociëteit.²⁷ Deze kaart kan beschouwd worden als een weergave van de werkelijke situatie in de achttiende eeuw waar ook de noordelijke verlenging van de Maliebaan uit 1767, de zogenaamde Nieuwe Baan, op aangegeven staat.²⁸ Het kadastrale Minuutplan uit 1811–1832 toont circa 80 bouwwerken op 107 afzonderlijke tuinpercelen, waarvan er ongeveer 60 als tuinpaviljoen of koepel gezien kunnen worden.²⁹ Hiervan staan 35 paviljoens direct aan de Maliebaan en zijn 31 koepels, vanwege het uitzicht, over de rooilijn gebouwd. Opmerkelijk is dat enkele tuinpavil-

joens aan het begin van de negentiende eeuw vergroot zijn tot kleine stadsvilla's waarbij de oude koepelvorm als erker nog herkenbaar over de rooilijn steekt.³⁰

Het uiteindelijke karakter van de Maliebaan wordt in de tweede helft van de negentiende eeuw bepaald. In de voorliggende jaren was de Maliebaan een nagenoeg vrij gelegen stedenbouwkundig element aan de oostzijde van de stad. Direct aan de Maliebaan werden de percelen langzaam bebouwd, maar daarachter behielden de terreinen hun landelijke open karakter.³¹ Tot ongeveer 1860 behielden de meeste steden de omvang die zij sinds de zestiende en zeventiende eeuw hadden. De trage bevolkingsgroei werd voornamelijk in de steden zelf opgevangen. In 1862 werd de Nieuwe Baan omgevormd tot een groot park waar in de navolgende jaren statige herenhuizen gebouwd werden. Dit gemeentelijke plan moest het vertrek van welgestelde burgers naar de buurgemeenten tegengaan. Door de aanneming van de Vestingwet of *Wet tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel* van 18 april 1874, werden alle in onbruik geraakte vestingwerken opgeheven. Het vigerende militaire systeem dat uitging van de verdedigbare vestingwerken werd hiermee prijsgegeven, waardoor ook bouwactiviteiten buiten de stadsomwalling werden toegestaan. Hiermee kon Utrecht zoals ook andere steden woonhuizen buiten de vestingwerken gaan bouwen.³² De aanleg van het Maliebaanstation en de spoorlijn in 1874 doorsneed de lange Maliebaan. Tevens ontstond een trek naar de stad veroorzaakt door de Utrechtse industriële ontwikkeling. Na 1874 veranderde het landelijke karakter van het omliggende gebied dan ook in snel tempo.³³

De Topografische Kaart van 1879 geeft 47 bouwwerken weer op circa 64 afzonderlijke percelen. Hiervan zijn nog maar 19 bouwwerken herkenbaar als tuinpaviljoen of koepel. Uit de bouwvoorvragen in het Utrechts Archief blijkt dat in deze periode verschillende veranderingen hebben plaatsgevonden. We zien dat enkele koepels werden gesloopt om plaats te maken voor nieuwe herenhuizen en stadsvilla's, waarbij ook percelen werden samengevoegd. Verschillende bouwvoorvragen hadden betrekking op een vergroting van de bestaande koepels. Het meest opmerkelijk zijn de bouwvoorvragen die een bestaande koepel in zijn geheel opnamen als koepelkamer in een nieuw gebouw huis.

Huis Descartes, een opmerkelijk tuinpaviljoen

Een van de eerste tuinpaviljoens aan de Maliebaan waar een afbeelding van bekend is, is Huis Descartes (afb. 3). Dit paviljoen is vermoedelijk tussen 1636 en 1639 gebouwd in opdracht van de Franse filosoof René du Perron (1596-1650), meestal Descartes of Cartesius genoemd.³⁴ Het paviljoen stond op het terrein van de tegenwoordige Maliebaan 36 en 38. Descartes verbleef van 1629 tot 1649 in de Noordelijke Nederlanden om er in alle rust te werken aan zijn filosofie. Hij woonde tussen 1635 en 1636 een tiental maanden in Utrecht waar hij aan de net opgerichte Universiteit van Utrecht colleges gaf. Volgens de overlevering schreef hij hier in 1635 het *Discours de la Méthode*, dat in 1637 in Leiden werd uitgegeven.³⁵ In 1638 en 1639 is hij nog meerdere keren in Utrecht teruggekeerd. Tijdens zijn verblijf woonde Descartes in dit tuinpaviljoen.

Afb. 3. Huis Descartes (1636-1639), ontworpen onder invloed van Descartes door de Utrechtse stadsbouwmeester Hendrick Aertsz Struys (16?-1654), anonieme pentekening uit 1800-1820 (Het Utrechts Archief, inv.nr. 30289)

Het opmerkelijke vroeg-classicistische ontwerp van dit tuinpaviljoen is niet typerend voor de latere ontwikkeling van tuinpaviljoens aan de Maliebaan, maar de interessante architectuur is zeker een reden om de achtergrond van dit paviljoen nader toe te lichten. Het ontwerp toont een tuinpaviljoen dat uit twee bouwlagen met kap bestaat en in drie travéeën is verdeeld.³⁶ De gevelgeleding wordt bepaald door vier Ionische pilasters en frontons boven de vensters en is afgesloten door een piramidavormig dak bekroond door een vierkante schoorsteen. Het tuinpaviljoen staat iets terug van de rooilijn. Het perceel wordt door een eenvoudige houten schutting met een toegangspoort met zuilen van de Maliebaan gescheiden. Op de erfgrans in de schutting is een opmerkelijk bouwsel met een raam geplaatst dat uitzicht biedt op de Maliebaan en als primitieve voorloper gezien kan worden van de latere koepels die alle in de rooilijn geplaatst werden.

Dat Descartes het paviljoen permanent bewoonde, geeft aan dat er een keuken moet zijn geweest. In het basement zal dan vermoedelijk een huishoudelijk onderhuis of keuken zijn gesitueerd. De zaal was dan op de bel-etage. Waarschijnlijk had het onderhuis zowel aan de voor- als aan de achterzijde lage vensters. De aan de zijkant getekende potkast toont een deel van de blinde zijgevel. Van de achtergevel als ook de ingangspartij zijn geen gegevens bekend.

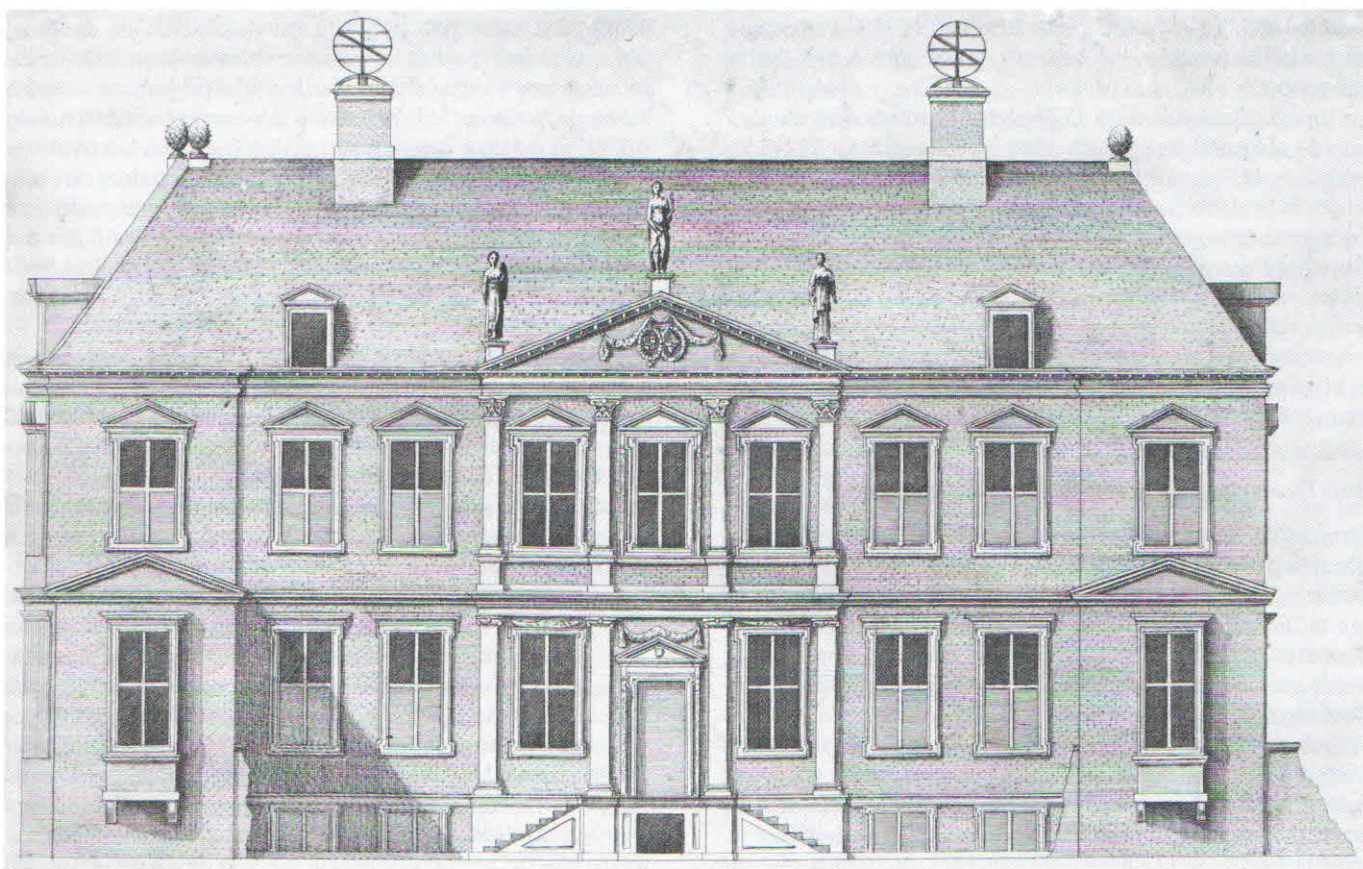
Het ontwerp van het tuinpaviljoen wordt toegeschreven aan Hendrick Aertsz Struys (?-1654), een meestertimmerman die zich in 1629 in Utrecht had gevestigd en na 1640 burgemeester Hendrick Moreelse opvolgde als stadsbouwmeester.³⁷ Struys heeft verschillende classicistische bouwwerken in Utrecht en omgeving nagelaten. Zo worden de Muntmeesterwoning aan de Oudegracht (1648), Janskerkhof 13 (1648), de raadhuisgevel en de Wittevrouwepoort (1649) aan hem toegeschreven. Het ontwerp voor Huis Descartes sluit zeer goed aan bij deze bouwstijl en kan waarschijnlijk gezien worden als een van de eerste classicistische ontwerpen van Struys. Vooral de Muntmeesterwoning, een gebouw met een middenschoorsteen en Ionische pilasterorde

naar Scamozzi, toont enige overeenkomsten met het tuinpaviljoen. Opmerkelijk detail hierin is de gelijkenis tussen beide toegangspoortjes waarin een boog met zuilen is toegepast. Het ontwerp van Huis Descartes kan zijn afgeleid van de aangebouwde koepelgalerij op Loenersloot.³⁸ Daar verrees in 1630 een markante uitbreiding aan de noordzijde, bestaande uit een galerijvleugel met middenpaviljoen en twee zijpaviljoens.³⁹

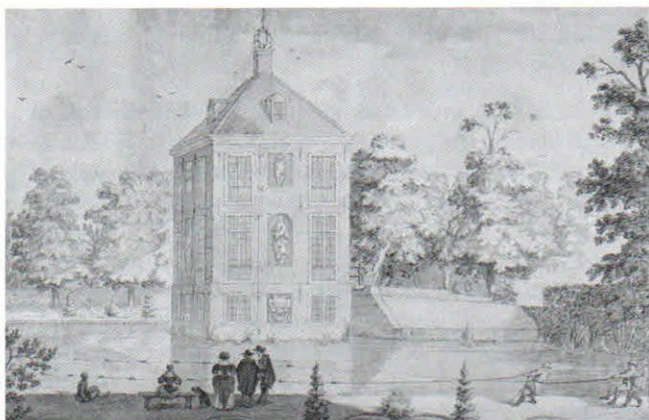
Het is echter aannemelijker dat het ontwerp voor dit tuinpaviljoen onder directe invloed van Descartes zelf is ontworpen. Hij behoorde tot de vriendenkring rondom dichter, diplomaat en geleerde Constantijn Huygens (1596-1687), secretaris van stadhouder Frederik Hendrik, die evenals de prins zeer geïnteresseerd was in tuinkunst. Descartes heeft bijvoorbeeld grote invloed gehad op de aanleg van de buitenplaats Het Hof te Bergen waar hij de tuinarchitectuurprincipes van Frederik Hendrik heeft uitgedragen. Voor zijn vriend Huygens heeft hij tevergeefs geprobeerd een plattegrond te bemachtigen van de vernieuwde tuinen van het Palais de Luxembourg in Parijs die Maria de' Medici had laten aanleggen.⁴⁰ Descartes zal dus op de hoogte zijn geweest van de bestudering van de architectuurprincipes van Vitruvius en Scamozzi die door Huygens werd verricht om zijn huis in Den Haag te kunnen ontwerpen. Deze architectuurinzichten en de vorderingen rondom de bouw van het Huygenshuis, dat in 1637 werd voltooid, heeft Huygens immers door middel

van brieven met zijn vrienden gedeeld.⁴¹ In dat najaar laat Huygens een serie pronktekeningen door de tekenaar/architect Pieter Post maken met de bedoeling deze als etsen te laten vermenigvuldigen om daarmee zijn geleerde vrienden het resultaat van zijn architectuurstudies te tonen (afb. 4). Ook is er in uiterlijk én bouwperiode een overeenkomst met Huis Hofwijck dat in 1639 door Huygens werd gebouwd (afb. 5). Over de ideeën en totstandkoming van Huis Hofwijck en haar tuinen heeft Huygens veelvuldig geschreven, waarbij vooral het 2824 regels tellende hofdicht *Hofwijck* ons inzicht geeft in zijn denkebeelden hierover.⁴²

Het uiterlijk van Hofwijck is te beschouwen als rijkere uitvoering van een vierkant paviljoentje dat in 1636 als 'speelhuisje' gebouwd was bij paleis Honselaarsdijk dat in 1612 door Frederik Hendrik was gekocht (afb. 6).⁴³ We zien ook een opmerkelijke gelijkenis tussen dit speelhuisje en Huis Descartes. Het speelhuis van Honselaarsdijk was een verkleinde uitvoering van de hoekpaviljoens van zowel het Huis Honselaarsdijk uit 1621-1647 als Huis Ter Nieuwburg uit 1633-1636. Ondanks de sober uitgevoerde gevel van dit speelhuisje is er een duidelijke stijlverwantschap in gevelgeleding en dakprofiel herkenbaar met Huis Descartes. Zoals Huis Descartes toont had men de neiging om kleine, in het oog springende gebouwen rijk te detailleren. Zowel het paviljoen van Descartes als het speelhuis van Honselaarsdijk

Afb. 4. Het Huygenshuis in Den Haag ontworpen door Constantijn Huygens en Jacob van Campen, prent getekend door Pieter Post (ca.1634-1637) (<http://historie.residentie.nu/huygens.htm>, geraadpleegd 1 juni 2010)

Afb. 5. Constantijn Huygens met vrienden op Huis Hofwijck Den Haag (1639). Tekening vermoedelijk door I. de Moucheron, eind 17e eeuw (Collectie Huygensmuseum Hofwijck)

hebben een gevel ingedeeld met ideale maatverhoudingen volgens de Vitruviaanse bouwstijl, een piramidaalvormig dak bekroond met een schoorsteen en een vrijwel vierkante plattegrond.⁴⁴

Het is niet ondenkbaar dat Struys de prenten en moderne architectuurinzichten van Huygens heeft kunnen bestuderen toen hij het tuinpaviljoen voor Descartes heeft mogen bouwen. Hij was in die periode tenslotte werkzaam als meestertimmerman. Het Utrechtse Janskerkhof 13, gebouwd in 1649, is één van de eerste classicistische gebouwen in Holland en wordt toegeschreven aan Struys.⁴⁵ Daarvoor hadden enkel het Huygenhuis in Den Haag uit 1634-1637 en Huis Dedel in Den Haag uit 1642 een dergelijke gevelindeling.⁴⁶ De voorgevel van Huis Descartes lijkt hierbij direct afgeleid van het Huygenhuis. De mogelijke invloed van Descartes als opdrachtgever kan verklaren waarom een relatief onbekende plaatselijke meestertimmerman als Struys deze moderne architectuurprincipes zo snel wist toe te passen bij zijn volgende projecten.

Afb. 6. Reconstructietekening van speelhuis Honselaarsdijk (1636) (Meischke en Ottenheim 1992 (noot 43), 125)

Het tuinpaviljoen Huis Descartes is een uitzonderlijk bouwwerk aan de Maliebaan en mogelijk zelfs de eerste introductie van het classicistische bouwen in Utrecht, waardoor het wellicht van grote invloed was op de verdere carrièreontwikkeling van Struys. Nader onderzoek naar Struys zou hier meer duidelijkheid over kunnen geven.

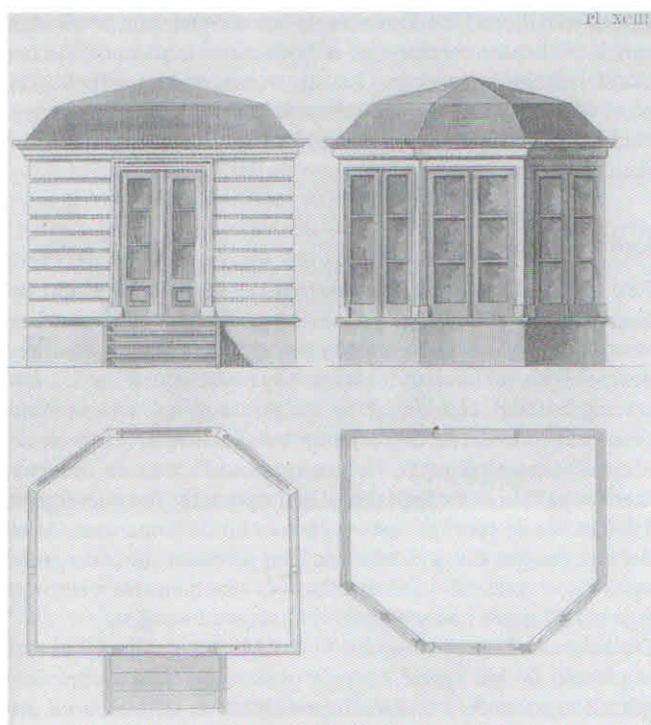
Een Utrechts koepeltype

Een belangrijke karakteristiek van de Maliebaan is dat de koepels over de rooilijn gebouwd werden. In 1698 werd er voor het eerst melding gemaakt van deze 'uitsteek', waarmee een beter uitzicht vanuit de koepel op beide zijden op de baan werd gecreëerd. Het Utrechtse stadsbestuur, ook wel de Raad genoemd, probeerde de toename van bouwaanvragen en de hiermee samenhangende rommelige aanblik van de onregelmatige gevellijn te beperken. Een speciale verordening in 1730 stelde de rooilijn vast op 28 voet uit de bomenvaan. Voor de speelhuisjes die wel iets mochten uitsteken, was de grens op 24 voet gesteld.⁴⁷ De speelhuisjes mochten dus vier voet (circa 1,27 meter) over de rooilijn gebouwd worden.

De koepels worden volgens W.G.J.M. Meulenkamp veelal ingedeeld in drie types; koepels ontworpen 'à la mode' volgens hoogstaande architectuurprincipes, de middenmoot die uit een voorbeeldboek was gekopieerd en, als laatste categorie, de goedkoopste ouderwetse 'stijlloze' timmermansproducten. Opmerkelijk is dat het koepeltype dat in Utrecht veelvuldig werd toegepast, de rechthoek met twee schuine zijden, volgens W.G.J.M. Meulenkamp bestempeld wordt als minst stijlvolle koepel.⁴⁸ Toch is dit Utrechtse koepeltype wel degelijk van belang geweest als ontwerpvoorbeeld voor een 'Nieuwerwetsch Tuinhuis' in 1802 voor Gijsbert van Laar (1767-1829).⁴⁹ Tuinarchitect Van Laar schetst in zijn voorbeeldboek moderne ontwerpen voor traditionele bouwvormen zoals tuinhuizen en koepels (afb. 7). Opmerkelijk is dat Pieter de la Court al in 1737 verkondigt dat 'deze moeten zodanig geschikt zyn, dat alhier een doorzicht van drie zyden komt' met hooggeplaatste ramen om zodoende, zonder zelf gezien te worden, van het goede uitzicht te genieten.⁵⁰ Het Utrechtse koepeltype dat veelvuldig aan de Maliebaan voorkomt voldoet aan dit voorschrift van deze architectuurprincipes.

De verspreiding van traditionele bouwvormen

Het architectonisch tekenonderwijs dat vanaf 1759 op de Amsterdamse tekenscholen werd gegeven zou zijn invloed hebben gehad op vrijwel geheel Noord en Oost-Nederland.⁵¹ Het is niet ondenkbaar dat de Utrechtse Fundatie van Renswoude, waar ook veel aandacht werd besteed aan tekenonderricht, eenzelfde lesmethodiek hanteerde.⁵² De Fundatie gebruikte klassieke kunst- en architectuurboeken en had een ruime hoeveelheid literatuur tot haar beschikking om tekenonderricht te geven. Dit wordt aan de hand van bewaard gebleven tekeningen bevestigd.⁵³ In Utrecht werd de bouwcultuur gesteund door dit tekenonderwijs dat gegeven werd op stadstekenscholen en

Afb. 7. De rechthoekige koepel met afgeschuinde hoeken volgens het voorbeeldboek van tuinarchitect Gijsbert van Laar (1767-1829) is herkenbaar als Maliebaantype. (G. van Laar, *Magazijn van Tuinsieraden. Of verzameling modellen van aanleg en sieraad, voor groote en kleine lust-hoven*, Amsterdam 1802. Prent XCIII, Ontwerp voor een 'Nieuwerwetsch Tuinhuis', ets 20,5 x 16 cm)

weeshuizen. Mogelijk zal dit van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van het Utrechtse koepeltype. In de stadstekenschoolen en weeshuizen werd vooral geoefend op de perspectieftekeningen van bouwkundige elementen waaronder een tuinkoepel, zoals een bewaard gebleven tekening toont.⁵⁴ Deze lesteekeningen werden bewaard door vaklieden en later soms ook geveild en waren hiermee een uitgelezen communicatiemiddel om ontwerpideeën te verspreiden. Ook op de Utrechtse Stadstekenschool werd in de achttiende en negentiende eeuw veel aandacht gegeven aan bouwkundig tekenen. In de eerste klas hadden de ambachtelijke beroepen hier de meeste baat bij, omdat daar veel aandacht werd geschonken aan teken- en meetkundige onderdelen.⁵⁵ Wellicht dat deze schetsen ook gebruikt zijn door de plaatselijke timmerlieden om de koepels aan de Maliebaan te bouwen. Ontwerpen voor tuinpaviljoens waren namelijk onbekend terrein voor timmerbazen. Omdat de koepels buiten de stadswallen gelegen waren en dus in het schootsveld dekking konden bieden aan eventuele belegeraars moesten ze snel afbreekbaar zijn. Daarom werden de koepels vooral van hout gemaakt door timmerlieden. Vrije ontwerpers of amateurtekenaars die een gedegen tekenopleiding hadden gevolgd, voorzagen in de behoefte van ontwerpen van tuinsieraden, waarbij boeken en prenten goede verspreidingsmiddelen waren.⁵⁶

Gebruik, uiterlijk en inrichting van tuinpaviljoens en koepels

Ondanks de rijke aanwezigheid van de verschillende tuinpaviljoens en koepels aan de Maliebaan blijkt dat, afgezien van Descartes, tot 1793 alleen tuinders en dagloners hier permanent hebben gewoond.⁵⁷ De speelhuizen hebben dus enkel als buitenverblijf gediend.

Enkele verkoopaktes beschrijven de grootte van de tuinen en soms ook de koepels. Deze tuinen waren geïnspireerd op de buitenplaatsen langs de Vecht en zeker bedoeld om mee te pronken. In 1753 wordt onder meer een hof beschreven; 'een pleziertuin met speelhuis, groot 120 roeden, mitsgaders alle tuinsieraden bestaande uit een zwaan en cupido, scaramonische beelden, een sphaera en bijenkorf met de pedestallen'.⁵⁸ Idem met een gemetselde putwaterbak en regenwaterton, mitsgaders het voorgeschreven speelhuis bestaande uit twee vertrekken, het enen voorzien van een Engelse schoorsteen, een keukentje met des zelfs schoorsteen, zolder en kelder'. De koopsom hiervan bedroeg f 2.310,-. Ook een verslag van het eeuwfeest van het boekdrukkers- en verkopersgilde in 1763 maakt melding van 'een tuin die oorspronkelijk bestond uit zes percelen, waarop twee huizen, twee koepels en een orangerie stonden'. Verder beschrijft het 'een hof voorzien van ruime wandelwegen, die de keurige orde van bloemterrassen doorsneden welke werden geroemd door de feestgangers'. In twee transportakten, respectievelijk van 23 mei 1780 over een perceel op de hoek van de Oudwijkerveldsteeg, en op 25 maart 1796, is sprake van een 'Turkse Tent', een bijzondere vorm van tuinpaviljoen in oosterse of exotische stijl, die in de tuin stond. Op een plattegrond van rond 1825 worden op drie percelen deze ronde bouwsels aangegeven. Een van deze percelen ligt op de hoek van de bovengenoemde Oudwijkerveldsteeg. De middellijn van deze gebouwtjes wordt geschat op ongeveer negen meter.⁵⁹

Opmerkelijk is de minimale vermelding van het aantal pleziertuinen op een kadasterkaart uit 1832 en haar bijbehorende kadasterlijst. In deze lijst worden slechts 64 percelen als tuin vermeld waarvan er twaalf nog specifiek als pleziertuinen en twee als 'plezierbosch' zijn beschreven. Verder zijn twaalf moeslanden, één kwekerij en 62 huizen met erf/plaats vermeld waarvan elf specifiek als koepel. De pleziertuinen zijn 1030-1227 m² groot en de tuinen tussen de 662-2090 m² groot. De koepels meten circa 20-30 m², een enkeling is 36 m². De pleziertuinen zijn eigendom van 'een boekdrukker, een plaatsvervangend 'regter', een kostschoolhouder, een notaris, een wijnkoper, een schrijnwerker, de kolfhuishouder en verschillende renteniers'.⁶⁰ Opmerkelijk is dat de resterende 50 percelen als tuin worden vermeld. Tuinen werden lager belast dan pleziertuinen, zodat het lonend was om de percelen een ander gebruik toe te kennen.

Koepels met ronde gewelddaken zijn mogelijk geïnspireerd op de *salle à Italienne*, een zaal met tongewelf die in het traktaat van Scamozzi werd beschreven. De ramen zijn een monumentale omlijsting van het uitzicht op het landschap dat volgens het gedachtegoed van de romantiek als schilderij werd opgevat. De koepel functioneerde hierbij eigenlijk als een kijkdoos: 'de *pictura obscura*'.⁶¹ Zeventiende en achttiende-eeuwse koepels had-

den veel siersnijwerk en waren zeker ook bedoeld om weelde te etaleren.⁶² Dit zou ook voor de Maliebaan kunnen gelden, aangezien het stadsbestuur maatregelen moest treffen voor het aantal inbraken dat plaatsvond rond de jaren 1766 tot 1769.⁶³ De *Noble Simplicité* die A.J. Dezallier d'Argenville volgens de ideeën van de André le Notre verkondigde, leidde rond 1720 tot het streven naar een natuurlijke eenvoud waarbij een terughoudend ontwerp en toepassing van tuinpaviljoens, boven de overdadige toepassingen van bouwwerken zoals koepels, treillages en sculpturen in tuinen.⁶⁴ Deze natuurlijke eenvoud werd niet al te letterlijk genomen en kwam vooral tot uiting in meer verfijnd gedecoreerde koepels volgens de rococostijl.

Koepels en tuinpaviljoens waren belangrijke onderdelen van de pronkstatus die de pleziertuinen hadden, waarbij sommige speelhuizen waren uitgerust voor een redelijk comfortabel verblijf. Helaas zijn er geen plattegronden van tuinpaviljoens uit de zeventiende eeuw aan de Maliebaan bewaard gebleven. De plattegrond van het door Pieter Post in 1651 ontworpen speelhuis van 'De Onbeschaamde' in Dordrecht geeft ons wel enig inzicht in de indeling en maatvoering die in de zeventiende eeuw werd gehanteerd. Dit rechthoekige paviljoen van 20 x 14 voet (circa 6 x 4½ meter) had de ingang aan de korte zijde en was bekrond met een fronton. De gevel was geleed met lisenen. Het paviljoen had een vertrek dat van een haard was voorzien en met een houten tonggewelf was overspannen.⁶⁵ Een houten tonggewelf zien we ook terug in het speelhuis van Honselaarsdijk op de reconstructietekening van R. Rooyaards-Ten Holt die naar aanleiding van de beschikbare bestekgegevens is opgesteld. Deze reconstructietekening geeft een goed beeld van de indeling van een vroeg zeventiende-eeuws tuinpaviljoen (afb. 6). Het speelhuis van Honselaarsdijk was circa 21 x 25 voet (circa 6½ x 7½ meter) en had het belangrijkste vertrek op de eerste verdieping die bereikbaar was via een spiltrap. Zowel het huishoudelijk onderhuis op de begane grond als de zaal op de bel-etage was voorzien van een haard en een kleinere zijkamer. De ruimte op de begane grond was slechts 8 voet (circa 2½ meter) hoog, de verdieping mat 14 voet (circa 4½ meter) en was daarmee even hoog als de vertrekken in het kasteel. Bovendien was daarboven nog een gewelf in de kap uitgespaard.⁶⁶ De plattegronden van beide speelhuizen kunnen vergeleken worden met Huis Descartes gezien de redelijk overeenkomstige bouwperiode waarin ze tot stand kwamen.

De plattegronden van de bouwvoorstellen in de tweede helft van de negentiende eeuw geven ons meer inzicht in de dan aanwezige koepels. Hierbij moeten we ons realiseren dat dit waarschijnlijk niet de oorspronkelijke tuinpaviljoens waren omdat koepels zich leenden voor een levendige handel en regelmatig werden vervangen.⁶⁷ Een bouwvoorstel van 15 april 1880 voor een te verplaatsen koepel bevestigt dat deze tendens ook aan de Maliebaan heeft plaatsgevonden.⁶⁸

Als we de situatietekeningen bij de bouwvoorstellen van de tweede helft van de negentiende eeuw bestuderen valt de grote verscheidenheid aan koepelvormen op. Er waren ronde koepels, vierkante koepels, vierkante koepels met afgeronde kop en vierkante koepels met afgeschuinde hoeken. Opmerkelijk is dat uiteindelijk de vierkante koepel met afgeschuinde hoeken, die veel-

vuldig aan de Maliebaan voorkwam, bij de negentiende-eeuwse villabouw opnieuw werd geïntroduceerd als prominente koepelkamer. Tevens is opvallend dat bij enkele bouwvoorstellen de koepels aanzienlijk werden vergroot, soms zelfs tot vier keer groter, zoals de bouwvoorstel van E.C. van Stuiden Wed. de Vree van het huis aan de Maliebaan 95 toont.⁶⁹ Waarschijnlijk stond de koepel op het huidige perceel Maliebaan 103. Kenmerkend bij de bouw van deze nieuwe koepels is dat ze afgestemd werden op de bouwstijl van het bijbehorende nieuwe hoofdhuis.

Het ontstaan van de koepelkamer, een negentiende-eeuwse ontwikkeling

In de eerste helft van de negentiende eeuw ging de Maliebaan een grotere rol spelen als verkeersweg. De Maliebaan werd in de Franse tijd onder andere gebruikt tijdens een bezoek van Lodewijk Napoleon in 1811 voor militaire parades en als bivakkeerplaats van de Kozakken. Om de stad gereed te maken voor dit keizerlijke bezoek werden een aantal bomen aan de Maliebaan geveld om een wapenschouw van de burgerschutterij en de vier regimenten van de infanterie te demonstreren.⁷⁰ Het toegenomen gebruik als verkeersweg stelde hogere eisen aan de berijdbaarheid zodat de gemeente in 1835 middels een speciale verordening de breedte van de laan garandeerde.⁷¹ De koepels en tuinhuisen mochten zodoende niet meer vergroot worden richting de weg. De verbeterde berijdbaarheid van de Maliebaan had tot gevolg dat zij als woonlocatie aan populariteit toenam. De gronden werden bij verkoopveilingen bijvoorbeeld aangeprezen als 'Een bijzonder en zeer geschikt tot het aanleggen van een buitenverblijf gelegen warmoezeniershofstee en huis, berg en schuur met twee percelen land' die voor f 13.400,- werd verkocht.⁷² De Maliebaan met haar lusterrijke lusthoven ontwikkelde zich in de negentiende eeuw tot een geliefde laan voor de bouw van kleine stadsvilla's die nu nog de karakteristieke monumentale sfeer aan de Maliebaan bepalen.

Afb. 8. Maliebaan 15-19, de laatste vrijstaande koepel ter plaatse, ca. 1895-1905 (Het Utrechts Archief, cat.nr. 62957)

Afb. 9. Maliebaan 83 (rechts), voorbeeld van een ingebouwde koepel als koepelkamer (foto Venker en De Vries)

In de navolgende jaren ontstond aan de Maliebaan een bebouwingsgolf waarbij de oorspronkelijke koepels gesloopt werden om plaats te maken voor een nieuw huis, of herkenbaar aan of in een huis werden ingebouwd. Sommige koepels werden in hun geheel opgenomen in de nieuwbouw als koepelkamer. De zo kenmerkende tuinpaviljoens en koepels aan de Maliebaan verdwenen geleidelijk en maakten plaats voor villa's met de karakteristieke Utrechtse erkeruitbouw. Rond 1900 werd de laatste vrijstaande koepel gesloopt (afb. 8).

Tussen 1853 en 1953 zijn 124 bouwaanvragen aan de Maliebaan ingediend ten behoeve van deze bebouwingsgolf, waarvan in totaal 30 villa's een erkeruitbouw over de rooilijn hebben. De locaties van de oorspronkelijke koepels zijn duidelijk herkenbaar

op de oude situatietekening en te herleiden in de plattegrond van het huis. Veertien koepels zijn vermoedelijk geheel intact als een koepelkamer opgenomen in nieuwe villa's (afb. 9 en 10). Aanvullend bouwhistorisch onderzoek zou hier uitsluitsel over kunnen geven. Vier villa's hebben juist een uitstekende koepelkamer aan de achterzijde. Dertien villa's hebben een karakteristieke erkeruitbouw die over meerdere verdiepingen doorloopt, waarbij de koepelkamer zich op meerdere verdiepingen herhaalt.

Opvallend is dat deze zogenaamde koepelkamer als bouwstijl bij kleine buitens in de tuingebieden rondom Utrecht, bekend als de 'Stichtse Lustwarande', vaker toegepast werd. Deze kleine buitenhuizen, zoals het buitenhuis Schoonoord in Zeist uit 1819 en het Driebergse huis De Breul uit 1825, hielden het

Afb. 10. Maliebaan 27, voorbeeld van een oude koepel die is aangebouwd als koepelkamer (foto Venker en De Vries)

midden tussen het zeventiende- en achttiende-eeuwse zondagse tuinpaviljoen en de iets grotere buitenplaatsen die op enige afstand van de stad waren gelegen. Opmerkelijk is dat al deze buitenhuizen koepelkamers bezitten (afb. 11). Deze kleine buitenhuizen werden in de eerste helft van de negentiende eeuw buiten de stad in een gotische stijl uitgevoerd en in de stad in een classicistische stijl. De Belgische architect Tilman-François Suys (1783-1864), die van 1820-1825 professor aan de Academie in Amsterdam was en ook opdrachten tot aan Utrecht uitvoerde, is in deze periode op de Utrechtse bouwstijl van invloed geweest. Zijn Utrechtse assistenten F.C.E. van Embden (1795-1836) en Christiaan Kramm (1795-1875), schilder/architect en vanaf 1826 veertig jaar directeur van de Utrechtse Stadstekenschool, hebben via de plaatselijke timmerlieden en metselaars hun architectuurideeën in de regio verspreid. De door hen ontworpen kleine buitenhuizen hadden het karakter van kleine tuinpaviljoens met een stadse invloed.⁷³

Afb. 11. Buitenplaats Hogeland aan de Biltstraat omstreeks 1830, naar ontwerp van T.F. Suys met een opgetrokken koepelkamer. (Het Utrechts Archief, cat.nr. 31343)

Afb. 12. Maliebaan 113-115, voorbeeld van een nieuw opgetrokken koepelkamer, uitstekend over de rooilijn (foto Venker en De Vries)

Opmerkelijk is dat al deze huizen ondanks het gepretendeerde landelijke karakter, een uitspringende koepelzaal bezaten, die als modern element was opgenomen in de voorgevel en tot in de eerste verdieping doorliep. De affiniteit van de Utrechtse architect Kramm met tuinpaviljoens wordt bevestigd door zijn ontwerp voor een tuinhuisje en koepel op HuisVreedenoord in Breukelen uit 1840.⁷⁴ De jaren dat hij op de Stadstekenschool les gaf in bouwkundig tekenen, zullen zeker van invloed zijn geweest bij de architecten en timmerlieden die deze Stadstekenschool afleverde en die later werkzaam waren in en rondom Utrecht.⁷⁵ Het is dan ook niet ondenkbaar dat zij door de bouwtypologie van de koepels aan de Maliebaan beïnvloed zijn. Nader onderzoek naar het oeuvre van Suys en in het bijzonder zijn assistenten Kramm en Van Embden kan meer duidelijkheid geven over de werkwijze en bouwstijl die deze architecten in Utrecht en omgeving hebben nagelaten.

De koepel of het tuinpaviljoen kan gezien worden als symbool voor het buiten wonen of het wonen op een buiten waarbij een dergelijk bouwwerk de plek of de woning meer allure gaf.⁷⁶ Mogelijk zal dit ook bij de negentiende-eeuwse villabouw, met de koepelkamer als kleine nevenvorm, een rol hebben gespeeld om de stadsvilla aan de Maliebaan meer status te geven (afb. 12). De dubbele rooilijn is vanzelfsprekend verder voortgezet door de architecten in een bouwtypologie die nu nog zo kenmerkend is voor deze Utrechtse stadsvilla's. De gemeentelijke bouwverordening uit 1835 stond geen verdere wijziging in de rooilijn toe, waarmee de erkeruitbouw gehandhaafd bleef. De opgenomen koepelkamers, die over meerdere verdiepingen doorliepen, zijn dan ook op te vatten als een reminiscentie aan de oorspronkelijke tuinpaviljoens.

Noten

- ¹ W.A.G. Perks, *Geschiedenis van de Maliebaan*, Utrecht 1971, 4.
- ² M. Steenhuis e.a., *Maliebaan - Utrecht. Cultuurhistorische verkenning en analyse*, Schiedam 2009, 8.
- ³ C.C.S. Wilmer, *Buitens binnen Utrecht. Voormalige buitenplaatsen in de gemeente Utrecht*, Utrecht 1982, 76-79. H.R. van der Loo, R. Loozen en J. Oosterman, *Buurt in balans. Levensstijlen in nieuw Oudwijk*, Utrecht 1988, 25.
- ⁴ C. van Kasteel, *Hoveniers, humor en heiligheid*, Utrecht 2009, 8.
- ⁵ W.G.J.M. Meulenkamp, *Theekoepels en tuinhuisen in de Vechtstreek. Overvloed & welbehagen*, Weesp 1995, 52. Perks 1971 (noot 1), 24-25.
- ⁶ Rijken, H., *De Leidse Lustwarande. Geschiedenis van de tuinkunst op kastelen en buitenplaatsen rond Leiden, 1600-1800*, Leiden 2005, 23.
- ⁷ Rijken 2005 (noot 6), 81.
- ⁸ P. de la Court van der Voort, *Bijzondere aenmerkingen over het aenleggen van prachtige en gemeene landhuizen, lusthoven, plantagien en aenklevende cieraeden...: waer by gevoegt is eene verhandeling aengaeende het snoeyen en voortteelen van vrugt- en wilde boomen..., als mede om onfeilbaar ananas-vrugten, ook citroen-, limoen-, oranje-boomen en andere gewassen van warmer luchtstreek onder onze koude voort te queeken en te vermenigvuldigen, nevens een berigt om de benodigde weer-glazen daer toe te maken, nog beproefde waememingen wegens het voorttelen van aerdt- en warmoes-vruchten enz. enz. Alles in den tijd van vijftig jaren ondervonden, aengetekent, omstandig beschreven en met daertoe benodigde platen opgeheldert*, Leiden 1737, 13-15.
- ⁹ B.O. van den Berg e.a., *Theekoepels en tuinhuisen in de Vechtstreek en 's-Graveland*, s.l. 1980, 21, 26.
- ¹⁰ Meulenkamp 1995 (noot 5), 36-37.
- ¹¹ Perks 1971 (noot 1), 24-25.
- ¹² Meulenkamp 1995 (noot 5), 16.
- ¹³ Wijck, H.J.M. van der, 'Het landelijke aspect van de vroege hofsteden in Holland', *Bulletin KNOB* 65 (1966) 5, 144.
- ¹⁴ Steenhuis e.a. 2009 (noot 2), 10.
- ¹⁵ Steenhuis e.a. 2009 (noot 2), 11.
- ¹⁶ Rijken 2005 (noot 6), 22.
- ¹⁷ Lodewijk XIV roemt tijdens zijn bezoek in 1672 de Maliebaan van Utrecht en 'wilde hem graag mee naar Versailles nemen'. J.H. Kruizinga, *350 jaar Watergraafsmeer*, Amsterdam 1979, 109. J.H. Kruizinga, L. Janszen en A.A. Kok, *Watergraafsmeer. Eens een parel aan de kroon van Amsterdam*, Amsterdam 1948, 162.
- ¹⁸ Perks 1971 (noot 1), 7.
- ¹⁹ Rijken 2005 (noot 6), 37.
- ²⁰ T. Woerdeman en W. Overmars, 'Parkbossen in de achttiende eeuw', *Groen* 46 (1984) 3, 106.
- ²¹ Wilmer 1982 (noot 3), 75-76.
- ²² Kruizinga 1979 (noot 17), 110.
- ²³ Het klooster is dichterbij de stad getekend dan de werkelijke situatie was. Dit was niet ongebruikelijk. De eigenaar betaalde de tekenaar hier vaak extra voor om daarmee zijn status, in dit geval de kerkelijke macht, te onderstrepen. Het Utrechts Archief, Cie. T.A. AB 42, Steden-atlas, *Trajectum, kaart van Utrecht*, G. Braun & F. Hogenberg, Keulen 1572.
- ²⁴ Cartografie Rijksuniversiteit Groningen, *Toonnel der Steden, Trajectum Utrecht*, Johan Blaeu 1649-1652. www.let.rug.nl/~maps/sander-zwier/blaeu [geraadpleegd op 15 april 2010].
- ²⁵ Steenhuis e.a. 2009 (noot 2), 46.
- ²⁶ *Verzamelplan Abstede Utrecht*, 1811-1832, www.watwaswaar.nl [geraadpleegd op 15 april 2011].
- ²⁷ Perks 1971 (noot 1), 35-40.
- ²⁸ Perks 1971 (noot 1), 26.
- ²⁹ Minuutplan Abstede, Utrecht, sectie A blad 01, 1811-1832, www.watwaswaar.nl [geraadpleegd op 15 april 2011].
- ³⁰ De aantallen zijn herleid van de beschikbare tekeningen, hiervoor zijn geen verpondingregisters geraadpleegd.
- ³¹ Steenhuis e.a. 2009 (noot 2), 67.
- ³² Nederlandse Vestingsteden, www.vestingsteden.nl [geraadpleegd op 30 mei 2010].
- ³³ Van der Loo, Loozen en Oosterman 1988 (noot 3), 29-33.
- ³⁴ Het Utrechts Archief geeft 1640 als datering aan. Aanvullende onderzoeksgegevens tonen echter aan dat datering mogelijk vroeger is.
- ³⁵ E., 'Descartes' huis in de Maliebaan', *Maandblad Oud-Utrecht* 5 (1930), 15.
- ³⁶ Anonieme pentekening uit 1800-1820 van Huis Descartes (1636-1639) gemaakt naar voorbeeld van een andere tekening (nr. 35560; Koninklijk Huisarchief, inv.nr. MCS 349). Het Utrechts Archief, inv.nr. 30289.
- ³⁷ R. Meischke, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies*, Zwolle/Amsterdam 2000, 128-129.
- ³⁸ Meischke, Zantkuijl en Rosenberg 2000 (noot 37), 182, noot 349.
- ³⁹ B. Olde Meierink, e.a. (red), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, 293.
- ⁴⁰ Rijken 2005 (noot 6), 38.
- ⁴¹ K. Ottenheim, *Philips Vingboons (1607-1678). Architect*, Amsterdam/Zutphen 1989, 22-23, noot 88.
- ⁴² M. Glaudemans, *Amsterdams Arcadia. De ontdekking van het achterland*, Nijmegen 2000, 54-56.
- ⁴³ T. van Strien e.a., *Hofwijck. Het gedicht en de buitenplaats van Constantijn Huygens*, Zutphen 2002, 81. R. Meischke en K.A. Ottenheim, 'Honselaarsdijk: Tuin en park; speelhuis (1636) en Nederhof (1640-1644)', *Jaarboek Monumentenzorg* 1992 (1993), 118-137.
- ⁴⁴ Meischke en Ottenheim 1992 (noot 43), 125.
- ⁴⁵ Meischke, Zantkuijl en Rosenberg 2000 (noot 37), 129.
- ⁴⁶ Ottenheim 1989 (noot 4), 104.
- ⁴⁷ Perks 1971 (noot 1), 24.
- ⁴⁸ Meulenkamp 1995 (noot 5), 57-58.
- ⁴⁹ Meulenkamp 1995 (noot 5), 107.
- ⁵⁰ Van den Berg 1980 (noot 9), 28.
- ⁵¹ R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam*, Zwolle/Amsterdam 1995, 84.
- ⁵² De Fundatie van Renswoude was een weeshuis gesticht door Maria Duyst van Voorhout, Vrijvrouw van Renswoude (1662-1754), waar getalenteerde weeskinderen klassiek onderwijs konden volgen dat in de achttiende eeuw nog niet systematisch werd onderwezen.
- ⁵³ L. van Tilborgh en A. Hoogenboom, *Tekenen destijds. Utrechts tekenonderwijs in de 18e en 19e eeuw*, Utrecht 1982, 43-44.
- ⁵⁴ Tilborgh en Hoogenboom 1982 (noot 53), omslagprent op achterzijde.
- ⁵⁵ Tilborgh en Hoogenboom 1982 (noot 53), 61, 67.
- ⁵⁶ Meischke e.a. 1995 (noot 51), 80-81.
- ⁵⁷ Perks 1971 (noot 1), 40.
- ⁵⁸ Scaramonische beelden zijn dwergen of groteske beelden, de sphaera is een hemelbol en pedestallen zijn een voetstuk van een zuil.

- ⁵⁹ Perks 1971 (noot 1), 25.
- ⁶⁰ H. Venker en T. de Vries, *Stageonderzoek Bebouwingsontwikkeling aan de Maliebaan. Kadasterlijst Onderzoeksgegevens 28 februari 2010*, Gemeente Utrecht afdeling Cultuurhistorie, map 1, bijlage 1, 105-111. Op de beschikbare kadasterlijst zijn enkel de aangrenzende percelen van de Maliebaan geteld.
- ⁶¹ J.J. Terwen en K.A. Ottenheym, *Pieter Post (1608-1669). Architect*, Zutphen 1993, 238-239.
- ⁶² Meulenkamp 1995 (noot 5), 48.
- ⁶³ Perks 1971 (noot 1), 25.
- ⁶⁴ Rijken 2005 (noot 6), 45-46.
- ⁶⁵ Ottenheym 1989 (noot 41), 138-139.
- ⁶⁶ Meischke en Ottenheym 1992 (noot 44), 122-124.
- ⁶⁷ Meulenkamp 1995 (noot 5), 53-56.
- ⁶⁸ Het Utrechts Archief, Cie 34F, inv.nr. 66.
- ⁶⁹ Het Utrechts Archief, Cie. onbekend, T.nr. 14, gedateerd 31 maart 1855.
- ⁷⁰ Steenhuis e.a. 2009 (noot 2), 49.
- ⁷¹ Art. 12: Bouwverordening 'bouwen en slopen, 1924-1899'. Het Utrechts Archief, toegang 1007-1, inv.nr. 1915.
- ⁷² Perks 1971 (noot 1), 31.
- ⁷³ Meischke, Zantkuijl en Rosenberg 2000 (noot 37), 155-157.
- ⁷⁴ Meulenkamp 1995 (noot 5), 68.
- ⁷⁵ Tilborgh en Hoogenboom 1982 (noot 53), 77.
- ⁷⁶ Van den Berg 1980 (noot 9), 14.